

Paisatges terciaris i transformacions socials en la ciutat difusa del Vèneto*

Luciano Vettoretto

Istituto Universitario di Architettura di Venezia
Dipartimento di Analisi Economica e Sociale del Territorio
Ca 'Tron. Santa Croce, 1957. 30125 Venezia (Italia)

Data de recepció: setembre 1997

Data d'acceptació: maig 1998

Resum

L'objectiu d'aquest treball és discutir la imatge de la ciutat difusa, un tema important en el debat urbanístic i geogràfic italià actual, i intentar respondre alguns interrogants per tal d'ajudar a definir aquest fenomen social i econòmic en relació amb la forma tradicional de la urbanització compacta. Quina és la dotació de serveis en la ciutat difusa? En quina mesura la localització de les activitats terciàries qualificades està lligada a la ciutat compacta tradicional? La ciutat difusa, és un espai de transformació dels models d'estratificació social, o bé de reproducció? En quina mesura —i en quins casos— la ciutat difusa pot ser assimilada a un procés tradicional de suburbanització? Quines són les formes d'interacció espacial entre la ciutat difusa i els centres més grans? Per tractar de respondre aquests interrogants s'exposen alguns dels resultats d'un conjunt d'exploracions empíriques a la regió italiana del Vèneto.

Paraules clau: ciutat difusa, Vèneto, urbanització, paisatges terciaris, transformacions socials.

Resumen. *Paisajes terciarios y transformaciones sociales en la ciudad difusa del Véneto*

El objetivo de este trabajo es discutir la imagen de la ciudad difusa, un tema importante en el debate urbanístico y geográfico italiano actual, e intentar responder a algunos interrogantes a fin de colaborar en la definición de este fenómeno social y económico en relación con la forma tradicional de la urbanización compacta. ¿Cuál es la dotación de servicios en la ciudad difusa? ¿En qué medida la localización de las actividades terciarias cualificadas está ligada a la ciudad compacta tradicional? La ciudad difusa, ¿es un espacio de transformación de los modelos de estratificación social, o también de reproducción? ¿En qué medida —y en qué casos— la ciudad difusa puede asimilarse a un proceso tradicional de suburbanización? ¿Cuáles son las formas de interacción espacial entre la ciudad difusa y los centros mayores? A fin de intentar responder a estos interrogantes se exponen algunos resultados de un conjunto de exploraciones empíricas en la región italiana del Véneto.

Palabras clave. ciudad difusa, Véneto, urbanización, paisajes terciarios, transformaciones sociales.

* Traducció de l'original italià: Maria Villanueva.

Résumé. *Les paysages transformés par le secteur des services et les changements sociaux dans la ville diffuse en Vénétie*

Le but de ce travail est de discuter l'image de la Ville diffuse, un sujet important dans l'actuel débat italien d'urbanisme et de géographie, et de tenter de répondre quelques questions afin d'aider à définir ce phénomène social et économique par rapport à la façon traditionnelle d'aménagement compact. Quelle est la dotation des services dans la ville diffuse? Dans quelle mesure la localisation des services qualifiés est lié avec la ville compacte traditionnelle? La ville diffuse est un espace de tranformation des modèles de stratification sociale, ou bien de reproduction? Dans quelle mesure —et dans quels cas— la ville diffuse peut être assimilée à un processus traditionnel de subaménagement? Quelles sont les manières d'interaction spatiale entre la ville diffuse et les centres les plus grands? Pour essayer de répondre ces points l'on expose quelques des résultats d'un ensemble d'explorations empiriques dans la région italienne du Veneto.

Mots clé: ville diffuse, Veneto, aménagement, paysages transformés par le secteur des services, changements sociaux.

Abstract. *Tertiary landscapes and social transformations in the diffused city of Veneto*

The main objective of this paper is to discuss the image of the diffused city, an important topic of debate in Italian urbanistic and geographic circles at present. The paper also searches answers to some questions in an attempt to collaborate in defining this social and economic phenomenon in relation to the traditional compact form of urbanization. What is the extent of service provision in the diffused city? To what extent is the localization of qualified tertiary activities related to the traditional compact city? Is the diffused city a space in which the models of social stratification are transformed or reproduced? In which cases and to what extent can the diffused city be assimilated into a traditional process of suburbanization? What forms of spatial interaction between the diffused city and larger centre exist? Some of the results of series of empirical studies in the Italian region of Veneto are analysed in attempt to answer these questions.

Key words: diffused city, Veneto, urbanization, tertiary landscapes, social transformations.

Sumari

1. Introducció. Alguns elements del debat italià sobre la dispersió urbana

Almenys des de la fi dels anys setanta, la manera de descriure el territori italià ha canviat profundament. Alguns esquemes conceptuals tradicionals, basats en conceptes com els de centre-perifèria, jerarquia urbana, etc., semblaven inadequats per representar tot allò que s'estava mostrant com una diversitat de models de desenvolupament local. Entre ells, l'atenció se centrava, en particular, en les formacions socials de petita empresa i en els districtes industrials, així com també en els nexes entre els models d'assentament i els socials. D'aquestes reflexions en sorgia el concepte de camp urbanitzat, forma específica d'organització d'un territori i d'una societat de petita empresa, i com a evolució d'una dispersió dels assentaments originals i d'una matriu històrica rural específica, en contextos caracteritzats per un accentuat policentrisme urbà¹. Des d'aleshores, l'atenció vers les «diferències» ha produït moltes interpretacions dels espais econòmics «perifèrics», generalment caracteritzats per formes d'assentament disperses i aparentment caòtiques. Entre les aportacions més significatives hi ha les de Cencini, Dematteis i Menegatti (1983) i Garofoli (1991), i les formes de la dispersió urbana han estat citades de maneres molt diferents (Palermo, 1994): conurbacions, retícules urbanes (Dematteis, 1992), hàbitat de baixa densitat (Secchi, 1994), ciutat difusa (Indovina, 1990), etc. Una pluralitat que denota, no sols incomoditat enfront la dificultat de donar un nom a les noves situacions, sinó també la presència de punts de vista i d'interpretacions diferents.

Les anàlisis sobre la dispersió urbana (o sobre la ciutat difusa) sembla que presenten dues grans perspectives. L'una està substancialment interessada per la descripció de les formes físiques i les tipologies dels assentaments de la difusió a escala regional o a microescala (Lanzani, 1991; Boeri i Lanzani, 1992; Boeri, Lanzani i Marini, 1993, i també Ricci, 1996); posa l'atenció en els «fets nous» que canvien les morfologies físiques: la carretera mercat, els «no-llocs» (la discoteca, el gran centre comercial, etc.). Si bé la dimensió de la interpretació economicosocial de les noves formes és, en general, poc desenvolupada, sembla que el rerefons interpretatiu està constituït per la hipòtesi d'una creixent fragmentació social, cultural i dels models de consum, els quals, juntament amb una substancial «mobilització individual» dels interessos, sembla talment conduir vers configuracions fortament heterogènies, disperses i «caòtiques» i vers «un nou tipus de ciutat que neix de la crisi de la precedent (Secchi, 1994).

L'altra perspectiva atribueix més rellevància als aspectes estructurals i funcionals de l'evolució territorial: la ciutat difusa és una de les formes possibles dels processos de suburbanització en contextos no sols (tradicionalment) als marges de la ciutat, sinó també caracteritzats per una situació de camp urbanitzat i la densa presència de petits assentaments històrics, processos que cal lligar a les dinàmiques dels mercats de l'habitatge urbà, al creixement dels interessos bancaris i a la ideologia de la casa en propietat. La ciutat difusa seria el resultat de

1. Per a una reconstrucció del debat, vegi's Bagnasco (1988) i per a la introducció de la noció de camp urbanitzat, Becattini (1975).

l'augment del benestar general i el consegüent increment en la demanda de serveis, els quals, juntament amb una insatisfacció enfront de la ciutat compacta, tendeixen, després, a urbanitzar el camp urbanitzat, estenent la dimensió urbana a escala extensa (Indovina, 1990 i 1996).

Totes dues perspectives presenten diverses limitacions. La interpretació econòmic-social està essencialment focalitzada en el cas del Vèneto, i no ha discutit encara les eventuais convergències o diferències, en les formes físiques i socials, entre la ciutat difusa vèneta i les d'altres àmbits, similars o diverses. Aquest treball de comparació exigeix una feina preliminar de definició rigorosa d'esquemes d'anàlisi, encara absents en gran part. D'altra banda, les interpretacions d'orientació morfològica s'han quedat, sovint, a nivell de les formes visibles de la construcció i de llurs tipologies, tot englobant sota la mateixa etiqueta contextos econòmics fins i tot molt diferents (àrees metropolitanes, hàbitat periurbà, àrees de petita empresa, etc.), els quals donen lloc a diferents processos i fenomenologies de dispersió i/o difusió urbana.

Aquest treball intenta respondre, almenys en part, als ja citats límits de l'actual debat, tot cercant de posar a punt metodologies d'anàlisi útils des d'una perspectiva comparada, i experimentar-les respecte a un context geogràfic significatiu. En particular, s'experimenta un esquema d'anàlisi dels paisatges terciaris en un context de dispersió urbana, així com de llurs connexions amb les transformacions de les morfologies socials i territorials, a partir d'algunes grans fonts d'informació d'origen censal, amb informacions agregades a nivell municipal. La construcció de l'esquema d'anàlisi està guiada per un conjunt d'interrogants que semblen d'importància: a la ciutat difusa, li correspon una morfologia social específica? Quina és l'estructuració de l'oferta de serveis a les famílies i a les empreses en la ciutat difusa respecte a la ciutat compacta? La ciutat difusa, és el teatre de transformacions i innovacions en les formes i en els paisatges socials respecte a d'altres situacions d'assentament? Quines són les relacions entre formació de teixits dispersos i processos de suburbanització? Com s'estructura la interacció espacial en els territoris de la dispersió?

2. L'àrea d'estudi

L'àrea d'estudi en la qual s'ha dut a terme l'experimentació està formada pel Vèneto, una de les regions del nord-est italià (uns 4,5 milions d'habitants) entre les capdavanteres de l'economia nacional. A partir dels anys setanta, s'hi ha consolidat un model de desenvolupament basat en la petita i mitjana empresa, organitzada en diversos districtes industrials, amb una gamma productiva molt diversificada i orientada preferentment a l'exportació (Anastasia i Coro, 1995). Els models de localització de la petita i mitjana empresa mostren un caràcter d'accentuada difusió lligada a la presència d'una originària dispersió insediària, amb una xarxa molt fixa de petites ciutats i de viles connectades per una trama d'infraestructures molt connexes.

La manca de processos d'industrialització de tipus fordista (només hi ha el cas de Porto Marghera, a prop de Venècia) i el caràcter fortament difusor del

desenvolupament de petita empresa han contribuït al manteniment d'una estructura urbana molt policèntrica i a la formació d'un camp urbanitzat (edificació dispersa de baixa densitat amb presència d'indústria i d'activitats rurals, segons models mixtos rurals-industrials de formació del rèdit) en una primera fase, i de teixits de ciutat difusa a continuació.

Ciutat difusa, camp urbanitzat, xarxa de ciutats petites i mitjanes, són els caràcters fonamentals de la geografia urbana del Vèneto, la qual mostra una varietat de paisatges físics: una àmplia àrea de muntanya dolomítica —amb desenvolupament industrial turístic i formació de trames conurbatives en les valls—; una àrea meridional amb caràcter prevalentment rural (la Polesine); una faixa costanera amb desenvolupament sobretot turístic, i una gran àrea de planura i de turons amb una forta industrialització i urbanització. Aquest darrer marc és particularment interessant per als nostres fins; ja que, si bé és possible individuar-hi paisatges físics i socials no equivalents (entre la plana central i la faixa de peu de muntanya, a redós de l'àrea dolomítica), aquesta vasta regió urbana mostra una elevada dotació infraestructural i de connexions transregionals (sobretot vers Milà i Bolònia) i internacionals, i una xarxa urbana molt rellevant, que comprèn el sistema urbà policèntric Venècia-Pàdua-Treviso (ciutats pròximes amb fortes interaccions recíproques i complementarietat de funcions; aquesta àrea metropolitana comprèn més d'un milió d'habitants), els sistemes urbans de Vicenza i Verona, aquest darrer fortament integrat a la contigua Llombardia, i un conjunt de petites ciutats (20.000-50.000 habitants) en general molt vitals i localitats històriques centrals dels diversos districtes industrials. En aquest context hi ha hagut, en la dècada passada, les més elevades mostres d'increment demogràfic i de la construcció, el qual es correspon amb un descens demogràfic dels cors de les ciutats més grans i en els quals es presenten importants processos de terciarització i de desconcentració de residència i d'activitats industrials.

En la literatura anglosaxona i francesa l'atenció s'ha posat sovint, en canvi, en l'anàlisi de la dispersió dels assentaments com a evolució dels processos de suburbanització i de desconcentració urbana: les *edge cities* de Garreau (1991), els marcs postsuburbans², l'*exurbia* de Nelson (1992), l'hàbitat periurbà i les *metapolis* d'Ascher (1995), etc.

Una excepció és l'experiència de l'anomenada «recerca Itaten» sobre les formes del territori italià, en la qual el concepte clau és el medi de l'assentament, entès com a model de relacions entre morfologia socioeconòmica, marcs geogràfics i formes d'assentament³. En aquesta accepció, la ciutat difusa esdevé una fenomenologia possible i una especificació local dels nexes entre la societat i el model d'assentament. La recerca ha donat lloc a una sèrie de monografies regionals documentades a cura de Clementi, Dematteis i Palermo (1994); així mateix, sobre l'anàlisi de les morfologies socials territorials en aquesta experiència de recerca, cal veure Vettoretto (1994). Respecte a aquesta indicació metodològica, el

2. Vegi's, per exemple, Kling, Olin i Poster (1991) i Cervero (1989).

3. Vegi's, especialment, Palermo (1994).

meu assaig se situa al costat de la representació de les morfologies econòmicosocials. Dematteis, en canvi, invita a considerar no sols l'entorn d'un territori (com a conjunt de relacions entre cultura urbana, societat, economia, etc.), sinó també la posició de les ciutats i dels sistemes locals en les diverses xarxes (globals, regionals); un aspecte essencial per Dematteis és la capacitat dels actors locals per constituir xarxes en la ciutat i entre la ciutat i els altres nodes de la xarxa, i per aquesta raó és important un enfocament que vetlli per les interaccions entre els actors i per la dimensió de la governabilitat (Dematteis-Bonavero, 1996).

3. Els paisatges terciaris

L'anàlisi dels paisatges terciaris s'ha basat en una classificació dels municipis segons llur dotació de serveis en relació amb el total de les activitats econòmiques del territori municipal. Des del punt de vista metodològic la qüestió important és obtenir una classificació de les activitats terciàries adequada per a la discussió sobre les transformacions dels assentaments. Per aquesta raó, ha semblat oportú reagregar les informacions del cens econòmic segons dos criteris: un criteri funcional que posa en evidència les relacions entre dotació de serveis i societat local, i un criteri de relacions territorials que ha de permetre la individuació dels diferents models de localització que les diverses activitats, fins i tot dins de les mateixes funcions, presenten. Les relacions territorials fan referència a la lògica localitzadora i a la forma de la demanda: forma de la interacció empresa-client, tipus de client (indústria, empresa terciària, consumidors individuals), tipus de servei ofert (béns materials o immaterials, únics o repetitius), amplitud del mercat i accessibilitat espacial. Però també al paper de les economies d'aglomeració i d'urbanització, a la importància dels caràcters simbòlics dels llocs en la definició de les funcions de preferència de localització, a la presència de mà d'obra amb qualificacions específiques, els lligams intersectorials consolidats i la importància dels fluxos d'informació.

Per entrar en aquestes qüestions, en la base informativa s'hi han individualitzat, entre algunes grans funcions del terciari, situacions que presenten relacions territorials diferenciades. Aquestes situacions han estat definides mitjançant la consideració conjunta de la tipologia comercial i de la dimensió empresarial⁴.

- a) Serveis per al consum quotidià de les famílies: el comerç al detall especialitzat o no, els serveis personals i els bars, hotels i restaurants. El comerç especialitzat i no especialitzat s'ha desagregat segons uns llindars dimen-
4. En l'anàlisi, cada modalitat és representada pel seu pes percentual respecte a la dotació terciària. Per tal de no emfasitzar el paper dels municipis de debil terciarització i per analitzar les eventuais associacions espacials entre tipus de terciari i activitats extraterciàries, s'hi han introduït els pesos percentuals dels agregats a la indústria i dels actius en l'agricultura. La dimensió de l'empresa industrial permet individuar-hi les empreses petites més que les mitjanes i grans. Finalment, el perfil de cada municipi, descrit amb les variables citades, ha estat ponderat amb el total dels agregats per tal d'evitar l'èmfasi de situacions amb un pes modest. Aquesta taula de dades ha estat elaborada mitjançant l'anàlisi en components principals i classificació multivariada.

sionals que diferencien les activitats difuses de petites dimensions, les de dimensió mitjana i els supermercats i hipermercats. Com és evident, cada una d'aquestes categories presenta diversitat de models de localització i de lligams amb les àrees de demanda.

- b) Serveis relacionats majoritàriament amb les empreses: lloguer de cotxes, serveis informàtics, de recerca i desenvolupament, serveis de dèbil qualificació, agències de publicitat, comerç a l'engròs i serveis connectats al transport. Cada categoria ha estat desagregada segons llinars que indiquen situacions i tendències de localització: l'activitat de mitjanes i grans dimensions amb exigència de qualitat urbana i accessibilitat, amb interaccions personals (*face-to-face*) o produccions immaterials (recerca i desenvolupament, publicitat); les activitats de *routine*, sovint amb un fort consum d'espai i relacions immaterials amb els clients (serveis informàtics de mitjanes i grans dimensions); les activitats comunes amb producció de serveis materials (els serveis de menys qualificació com els de vigilància o neteja), etc.
- c) Serveis per a les famílies i les empreses: financers, de crèdit i assegurances, estudis professionals, agències immobiliàries. Tots presenten models diferents de localització i relació amb la demanda: els petits estudis professionals són relativament difusos a nivell territorial amb predomini d'interaccions personals, i els grans estudis professionals solen tenir una localització orientada a la centralitat per raons simbòliques o per la maximització de l'accessibilitat de la demanda, etc.
- d) Serveis de socialització inherents a les pràctiques col·lectives i/o a la representació dels interessos: partits, sindicats, organitzacions religioses i similars i activitats lligades al temps lliure (museus, biblioteques, teatres, cinemes, esport). La localització d'aquest conjunt d'activitats és tradicionalment urbana, si bé algunes tipologies emergents, de fort consum de sòl i accés preferentment automobilístic (megadiscoteques, parcs temàtics i d'atraccions) mostren criteris de localització diferents, lligats a l'accessibilitat de les grans xarxes de carreteres.
- e) Serveis (majoritàriament) públics: activitats de l'Administració pública, de l'ensenyament i la sanitat. Les informacions disponibles no permeten distingir entre públic i privat, ni entre producció vendible i no vendible; per això no és possible discutir sobre els models de regulació social presents o majoritaris en la difusió urbana i, per tant, en els models de consum preferents en alguns processos de reproducció social; aquests serveis, amb una localització resultant de decisions politicoadministratives, tendeixen a mostrar models jeràrquics de tipus tradicional.

3.1. Els paisatges terciaris emergents en el marc regional

L'àmbit regional, format per 582 municipis, apareix determinat per pocs grans paisatges econòmics (figura 1). El més freqüent és l'industrial, el qual afecta prop del 45% dels municipis de la regió. El paisatge rural està, per tant, limitat a poc més d'una quarta part dels municipis del Vèneto, mentre que prop del

Paisatges rurals (9,15%)	
Espais amb presència d'economia turística (7,43%)	
Paisatges industrials	Paisatges rurals i industrials amb dèbil presència terciària (5,25%)
	Paisatges industrials amb dèbil presència terciària i dèbil atracció (13,99%)
	Paisatges industrials, petita i mitjana empresa amb presència terciària diversificada, atractius (10,75%)
	Paisatges de petita empresa, amb dèbil atractivitat i presència terciària (7,72%)
Paisatges terciaris	Perifèries integrades molt terciaritzades (0,82%)
	Pols menors i perifèries integrades (14,85%)
	Ciutats amb un pes més important de l'empresa industrial (Vicenza, Treviso...) (9,56%)
	Ciutats terciàries (Pàdua, Verona) (12,45%)
	Venècia (8,23%)

Figura 1. L'articulació dels paisatges econòmics del Vèneto. Entre parèntesis, el pes en termes de població resident.

18% ha donat lloc a models de desenvolupament mixt, a causa de la presència conjunta d'activitats rurals, industrials i turístiques. Els municipis amb una significativa dotació terciària són al voltant del 9% del total i per raons d'espai no es presenten els perfils percentuals de les tipologies. Per tal de ser breus no examinarem els paisatges rurals (162 municipis) ni els turístics (100 municipis).

3.2. Els paisatges industrials

Els paisatges de la indústria tenen algunes variants internes, segons la presència més o menys important de les activitats rurals i de la dotació de serveis (figura 2). Aquestes variants poden ésser agrupades, en síntesi, en dues tipologies: els espais industrials d'escassa dotació terciària i els de presència terciària modesta però diversificada.

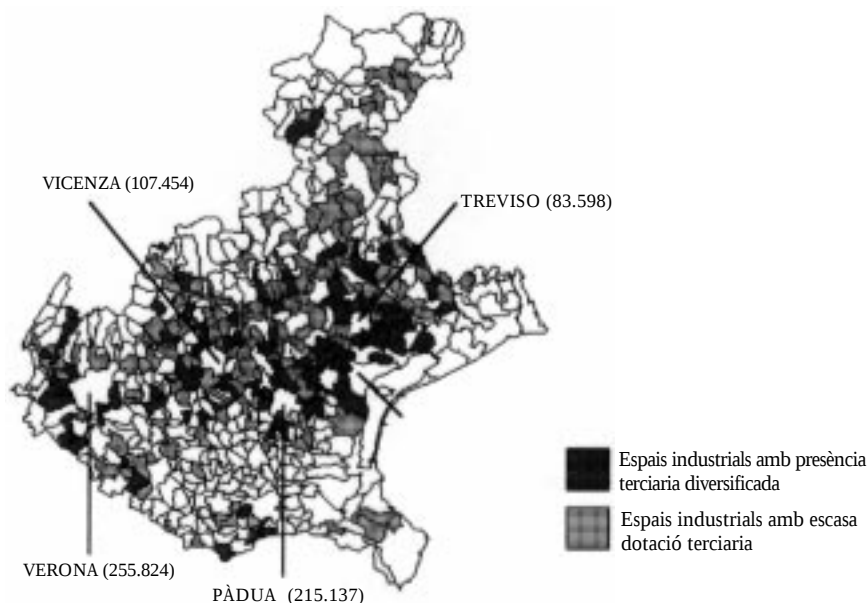

Figura 2. Articulació espacial dels espais de major industrialització (s'hi indiquen les ciutats més grans; entre parèntesi: població 1991).

a) Els espais industrials amb escassa dotació terciària afecten 161 municipis i un 19% dels agregats regionals, i comprenen diversos districtes industrials (Anastasia i Coro, 1996). Tot i l'equilibri del pes dels agregats a la indústria (més de 2/3 del total) i els del terciari, és possible reconèixer-hi una modalitat menor (50 municipis, 5% dels agregats), en la qual hi ha una freqüència més gran dels actius en agricultura (i per tant amb models d'assentament de baixa densitat), sense un model precís de localització; llur perfil de la dotació terciària no es diferencia de manera substancial del de la tipologia industrial (111 municipis, 14% dels agregats), però en aquesta darrera hi creix sensiblement la dimensió empresarial i l'atracció, cosa que significa la presència d'estructures industrials més fortes.

La dotació de serveis està sobretot lligada als de petites dimensions per al consum quotidià de les famílies, i la consistència dels serveis públics tradicionals hi apareix molt limitada. L'únic sector clarament emergent és el comerç a l'engròs, lligat a la distribució dels productes tradicionals dels districtes industrials (mobiliari, confecció, calçat, ceràmica, etc.) i a models típics de localització d'activitats amb forts consums de sòl que necessiten una forta accessibilitat. El caràcter molt industrial de l'àrea i la presència d'activitats de comerç a l'engròs està associat a la presència significativa dels agregats als transports (és a dir, lligats als moviments de mercaderies). Aquesta gran caracterització industrial sem-

bla explicar la presència (malgrat que sigui quantitativament modesta) d'alguns tipus de serveis a les empreses de dimensions reduïdes, constituïts sobretot per serveis informàtics, lloguers, serveis financers i estudis professionals.

b) Els paisatges econòmics amb elevada industrialització i amb presència d'un terciari diversificat afecten principalment el sistema policèntric Pàdua-Venècia-Treviso (103 municipis i més del 18% dels agregats). Es tracta d'una situació territorial molt important, la qual presenta dues variants principals (la diferència principal és una atracció més important i la presència d'empreses industrials més grans), amb una paritat del pes total dels agregats industrials (que pesen al voltant del 60%) i terciaris. Aquesta tipologia, de la qual no en comentarem les variants per raons d'espai, afecta en bona mesura situacions de corona urbana o directrius de gran tràfic i indica, o bé un àmbit de difusió urbana d'activitats econòmiques o bé situacions de maduresa i creixent dotació terciària d'algun districte industrial.

El tradicional caràcter perifèric, almenys en els municipis de corona urbana, sembla, en part, superat, tal com demostren, en una de les seves variants, els elevats nivells d'atracció que donen lloc a fenòmens de pendularitat de les àrees més externes, moviments entre els municipis del cinturó, i a fenòmens d'*outcommuting* de les ciutats més grans.

La dotació terciària mostra alguns caràcters específics: entre els serveis per al consum quotidià de les famílies hi sobresurt de manera significativa la gran distribució comercial, i entre els serveis a les empreses, el comerç a l'engròs. En conjunt, aquestes activitats donen lloc a assentaments de carretera mercat, especialitzades (sobretot als districtes industrials) i diversificades, amb un gran consum de sòl i una àrea de demanda que comprèn tot l'àmbit metropolità. Des d'un punt de vista quantitatiu, els serveis a les empreses no apareixen gaire difusos, però s'hi destaca una oferta relativament àmplia i diversificada, amb presència significativa de les empreses de lloguers (activitat amb alt consum de sòl), empreses de dimensions mitjanes que operen en el camp de la informàtica (les quals no necessiten generalment localitzacions centrals però sí accessibles, sobretot quan les prestacions que ofereixen revesteixen caràcter de *routine*) i «altres serveis a les empreses», cosa que indica sovint serveis menys qualificats. El terciari públic i el terciari social hi són presents molt dèbilment.

3.3. Els paisatges terciaris

Els paisatges terciaris (no lligats específicament a l'economia turística) apareixen espacialment continguts (per això n'ometem la cartografia) i deixen individuar alguns espais de perifèria integrada i un conjunt de nodalitat i centres urbans històrics.

Al primer grup, la perifèria integrada i atractiva, hi pertany un petit col·lectiu de tres municipis de cintura urbana amb una gran accessibilitat, que té un pes dels agregats al terciari superior als dos terços del total dels agregats. Es tracta de llocs que, pel fet de ser contigus a una ciutat més gran, mostren una

atractivitat mitjana alta, prova de la gran dotació d'activitats econòmiques sorgides probablement de processos de difusió dels mateixos centres urbans. Activitats creditícies i grans empreses que operen en el sector informàtic, caracteritzen el paisatge terciari d'aquests municipis.

El grup més consistent (41 municipis amb gairebé el 15% dels agregats) comprèn els nodes urbans menors i també situacions de desenvolupament difús. L'ordre territorial d'aquest conjunt de municipis no indica la presència tradicional de pols amb llurs àrees d'influència, sinó més aviat la d'algunes estructures territorials més complexes recolzades en les xarxes de transport i en l'existència de densificacions urbanes històriques o recents, les quals han donat lloc a connexions terciàries específiques. En conjunt, la dotació terciària d'aquest grup de municipis és superior a la mitjana, però sensiblement inferior a la de les ciutats més grans i la presència de la indústria és superior a la mitjana. L'oferta terciària hi apareix de manera àmplia i diversificada; els sectors menys representats hi són els del transport, els serveis al transport i el comerç a l'engròs (cosa que confirma la vocació localitzadora extraurbana d'aquests sectors d'elevat consum de sòl).

En els serveis per al consum de les famílies hi ha petit comerç tradicional i gran distribució; els serveis a les empreses no són generalment de grans dimensions; la presència d'activitats per al temps lliure i de representació dels interessos hi són representats en nivells mitjans o superiors a la mitjana, cosa que confirma el caràcter urbà d'aquest espai. El pes de l'Administració pública hi és de manera relativament dèbil, però la dotació dels serveis públics tradicionals (sanitat, ensenyament) és bona.

Les altres tipologies descriuen la dotació terciària de les ciutats més grans: és possible distingir-hi centres urbans amb un relatiu caràcter industrial (la ciutat més representativa d'aquest tipus és Vicenza; també hi són compreses Treviso, Montebelluna, Conegliano i els casos més desiguals de Rovigo i Belluno), els centres terciaris de Pàdua i Verona i, finalment, el cas particular de Venècia.

4. Transformació de les morfologies socioterritorials

La taula 1 mostra els indicis d'especialització relatius a les categories d'empresaris, professionals liberals i dirigents i empleats (al cens 1981 els dirigents estan agregats amb els assalariats).

Taula 1. Coeficients d'especialització territorial.

	1981	1991
Empresaris, professionals liberals, dirigents	—	13,26
Empresaris, professionals liberals	8,33	10,56
Dirigents, assalariats	55,54	49,74
Amb estudis superiors	7,10	10,13

Font: Censos de població, 1981 i 1991.

Entre 1981 i 1991 s'observa una relativa modificació dels indicadors d'especialització. En particular, el grup d'empresaris i professionals liberals (els quals presenten una dèbil especialització territorial el 1981), semblen afectats per processos de concentració, com també la població amb estudis superiors. Per contra, dirigents i assalariats mostren indicis de desespecialització. Per analitzar més profundament aquestes transformacions sembla oportú referir-se a un conjunt essencial d'indicadors, mesurats a nivell municipal⁵ amb les limitacions que permeten les comparacions intertemporals de les informacions:

- La presència de dirigents i assalariats en la població resident l'any 1991 (ja hem avançat que aquest segment social és en fase de desespecialització), i la seva diferència respecte al 1981, permet isolar alguns fenòmens importants com són els processos de suburbanització de les classes mitjanes —element particularment rellevant per a la generació d'espais de ciutat difusa— i els processos locals de terciarització de les bases econòmiques.
- La presència (1991) d'empresaris i professionals liberals i la relativa variació intercensal mostra més indicis d'especialització i, juntament amb la presència i dinàmica de la població amb estudis superiors, constitueix un important indicador dels comportaments de localització de la població d'estatus elevat⁶.
- La presència de població de més edat (la qual constitueix una part creixent de la població a causa de la reducció de la taxa de natalitat) és indicador de vitalitat demogràfica, però també de les dificultats de les famílies joves de satisfer la demanda d'habitatge en els medis urbans.

L'anàlisi feta sobre la base d'aquestes informacions (amb la mateixa metodologia usada per a l'anàlisi dels paisatges terciaris) contribueix al reconeixement d'un petit conjunt de tipologies de transformació de les morfologies socials. Els elements més rellevants per als nostres objectius fan referència a les dinàmiques següents.

Les ciutats principals es caracteritzen per un increment visible de la població anciana associat a fenòmens de gentrificació i declivi demogràfic. L'increment de la població amb estudis superiors, empresaris i professions liberals, sembla que confirma una creixent importància d'aquests estrats socials en la geografia social urbana (en particular en els casos de Pàdua i Verona) relacionada, d'una banda, amb la creixent terciarització de les bases econòmiques (fins i tot en el

5. Els indicadors estan calculats en forma de percentatges respecte a la població resident en classes professionals (per als dirigents i empleats i per als empresaris i professionals liberals) i a la població resident (per a titulats superiors i per a la població de més de 64 anys). Les diferències intercensals són definides com a *swings*, és a dir, com a diferència entre aquestes distribucions percentuals, més que en la forma més usual de taxes de variació que tendeixen a magnificar les petites diferències. Les informacions han estat elaborades amb la mateixa metodologia usada en l'anàlisi dels paisatges econòmics. Cada municipi ha estat considerat amb la població resident l'any 1991.
6. Naturalment, el segment de dirigents estaria col·locat en la faixa d'estatus elevat, però aquesta operació impediria realitzar la comparació intertemporal, atès que l'any 1981 aquesta posició ocupacional estava agregada amb la dels empleats.

cas de ciutats que ja tenien una tradició terciària prèvia) i, de l'altre, amb la dificultat de compra d'habitatge també per als sectors mitjans, atesos els nivells dels preus i dels lloguers centrals. Al costat de l'increment del pes dels sectors d'estatus elevat es pot notar una contracció del segment tradicionalment urbà dels assalariats; l'evident increment de població anciana està probablement lligat a la dinàmica del mercat de la vivenda (cosa que fa difícil l'adquisició d'un habitatge urbà a les famílies joves), però també a estils de vida i models de consum suburbans emergents entre les famílies joves. La ciutat difusa, la qual fa necessari l'automòbil, comporta per als ancians problemes d'accessibilitat als serveis i augment de despeses lligades a un estil de vida suburbà (cura del jardí, de la casa...).

Alguns pols menors, als quals s'ha d'afegir un segment important de cinturó urbà (41 municipis, entre els quals Bassano i Castelfranco, amb gairebé el 13% de la població), creen una tipologia caracteritzada per la presència de població jove i un increment significatiu de les tradicionals classes assalariades, dels empresaris i de les professions liberals. Aquests espais sembla que ofereixen possibilitats d'habitatge als assalariats i als joves, no sols als cinturons urbans subjectes a processos de suburbanització dels centres i d'atracció de les àrees externes, sinó també als pols menors. Aquests semblen mostrar dinàmiques diferents respecte a les ciutats més grans; això està probablement lligat a l'estructuració diferent dels mercats i de l'oferta d'habitatge i fins i tot a la diferència en la qualitat de vida (tal com és percebuda pel sentit comú: dimensions contingudes, més eficiència administrativa i dels serveis públics, menys contaminació, menys criminalitat i marginalitat, etc.) respecte a les grans i mitjanes ciutats compactes.

La presència més elevada de les classes mitjanes assalariades en la societat local es veu en una tipologia específica que, significativament, comprèn districtes industrials, àrees d'industrialització diversificada i espais de cinturó urbà o al llarg de grans vies de transport (158 municipis, amb gairebé una quarta part de la població). Aquesta tipologia, amb un bon creixement demogràfic en el seu conjunt, mostra una població particularment jove i un increment reduït de població anciana (i per tant indicador d'una bona vitalitat demogràfica), i està caracteritzada per un elevat increment del segment d'assalariats i dirigents però no de població amb estudis superiors, el pes de la qual és encara significativament inferior a la mitjana. Aquesta tipologia assenyala, probablement, fenòmens diversos: una progressiva maduresa dels districtes industrials que dona lloc a processos de terciarització i diversificació de la base econòmica; processos de suburbanització de les ciutats vers llocs ben connectats a les xarxes de transport i amb elevada accessibilitat i, finalment, fenòmens d'aproximació de les àrees més perifèriques. En aquests espais d'intensa transformació sembla que hi actuïn, en reciprocitat, tant elements endògens (com la presència d'un districte industrial consolidat) com exògens (les condicions socials i econòmiques de les ciutats més grans que indueixen transformacions en les àrees externes). La condició essencial d'aquests processos sembla que encara és l'accessibilitat.

Una tipologia ulterior indica processos de transformació de les morfologies socials pel creixement intens d'empresaris i professions liberals i per l'increment

també sostingut —però bastant menys evident— dels assalariats i dirigents sempre en un marc de vitalitat demogràfica per la dèbil presència de població vella.

Es tracta d'àrees perifèriques, constituïdes en general per municipis de petites dimensions que sembla que estan afectats per processos de difusió de petites activitats empresarials (167 municipis, menys del 20% de la població regional).

5. Paisatges econòmics i transformacions sociodemogràfiques

El creuament múltiple entre tipus econòmics, de transformació social i de creixement demogràfic, identifica algunes tipologies de transformació economico-social que permeten realitzar una possible identificació d'espais de ciutat difusa i una, almenys parcial, interpretació dels processos generadors. L'atenció es posarà en els espais de creixement demogràfic i transformació social que semblen els més adequats per a aquesta finalitat. L'esquema següent (figura 3) presenta una hipòtesi d'interpretació dels nexes entre les dimensions d'anàlisi (paisatges econòmics, transformacions socials i creixement demogràfic).

5.1. *Nodes urbans terciaris i perifèries integrades de creixement a llarg termini i transformació social*

Es tracta d'un conjunt (15 municipis) de pols urbans menors i d'espais de perifèria urbana integrada amb dotacions terciàries rellevants i una base industrial encara important (figura 4). El creixement demogràfic hi ha estat alt i les morfologies socials han canviat per un pes més gran de la població amb estudis superiors i dels assalariats, transformacions comunes a les situacions que podem definir com de maduresa urbana. Aquest grup comprèn centres de districte industrial (Montebelluna), nodes tradicionalment terciaris de diversa dimensió demogràfica amb funcions tradicionals de serveis als sistemes locals

	Paisatges terciaris	Paisatges industrials terciaris	Paisatges industrials
Creixement dels sectors d'assalariats i/o d'estatus elevat.	Nodes urbans i perifèries integrades amb expansió dels sectors mitjans i alts.	Ciutat difusa dinàmica amb creixement dels sectors assalariats.	Espais industrials dinàmics amb expansió de les classes assalariades.
Creixement d'empresaris, professionals liberals i dèbil augment dels assalariats.	Nodes urbans i perifèries integrades amb processos de gentrificació i/o de desenvolupament terciari més dèbil.	Ciutat difusa dinàmica amb processos dèbils de terciarització social.	Espais industrials dinàmics en consolidació.

Figura 3. Contextos industrials terciaris dinàmics (en transformació social i creixement demogràfic).

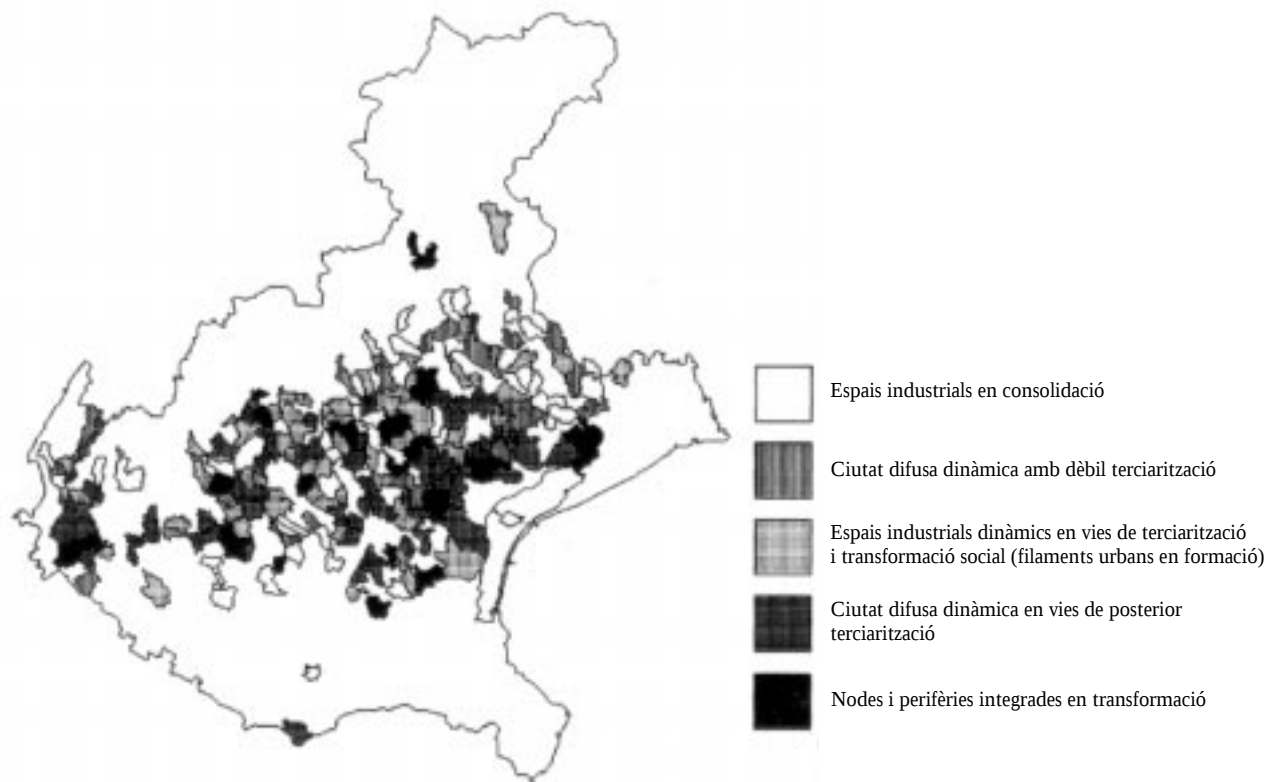

Figura 4. Espais industrials i/o terciaris dinàmics, en creixement demogràfic i transformació social (en blanc apareixen els «altres» municipis).

(Castelfranco)⁷ (Lanaro, 1989) i espais de perifèria urbana terciaritzada i integrada. Aquesta tipologia indica processos de consolidació urbanoterciària en nodes de caràcter industrial, els quals amplien la retícula urbana regional, i evidencia una possible tipologia de difusió urbana lligada de manera particular a les dinàmiques de les ciutats més grans i als processos de suburbanització. Aquestes darreres assenyalen un fenomen típic d'expansió urbana lligat a un creixement demogràfic a llarg termini on els espais semblen integrats a les ciutats més grans no només pels fluxos pendulars vers el centre, sinó també pels d'*outcommuting* de les ciutats més grans vers la perifèria.

5.2. Ciutat difusa dinàmica amb expansió dels sectors assalariats

Algunes formes de ciutat difusa dinàmica localitzades preferentment a l'àrea central vèneta presenten una forta dotació industrial, un terciari diversificat, un intens creixement demogràfic i uns elements de transformació social, sobretot per l'increment dels sectors assalariats. Es tracta de municipis de cinturó urbà per bé que estan localitzats al llarg d'algunes directrius importants (figura 4). Aquest conjunt de municipis (al voltant de 60), dóna forma a importants connexions terciàries interurbanes en la faixa central de la regió. La generació d'aquests espais (el desenvolupament demogràfic hi és, en general, recent) és el resultat de la intersecció d'un conjunt de factors tant de natura endògena com exògena: processos de suburbanització de sectors mitjans (joves que no aconsegueixen satisfer les exigències d'habitatge en context urbà); processos d'atracció de població (sectors mitjans des de les àrees més perifèriques en correspondència a un increment de l'oferta de treball terciari, tant en les ciutats com en els espais externs); processos endògens de maduració i de parcial terciarització de les economies locals i, finalment, propensió difusa d'estils de vida suburbans que permeten la reproducció de pràctiques tradicionals de *self-help* en localitzacions d'elevada accessibilitat als serveis i als nodes urbans.

L'anàlisi dels paisatges terciaris assenjala la presència de situacions típiques d'assentament lligades al criteri d'accessibilitat en presència d'expectatives d'espai com la gran distribució comercial, especialitzada o no, associada a la producció de les àrees industrials locals o bé a la formació de grans centres comercials que generen situacions d'assentament com les de la carretera mercat: les instal·lacions logístiques i de transport; el comerç a l'engròs; fins i tot els serveis de rutina a les empreses, com algunes prestacions informàtiques o despatxos professionals. Al mateix temps, s'observa una presència modesta dels serveis públics i socials i també de les categories més qualificades dels serveis a les empreses.

Aquesta tipologia s'assembla a la ciutat difusa descrita per Indovina (Indovina, 1990, 1996): el paisatge dóna situacions de camp urbanitzat versus situacions

7. Lanaro fa notar que es tracta de «centres típicament sorgits i desenvolupats amb la intenció de fornir serveis a l'economia agrícola» tot mostrant així la dèbil relació, i no només en el context del Vèneto, de les relacions entre ciutat i industrialització.

	Autocontenció (treballadors residents)	Atractivitat (treballadors que entren)	Dependència (treballadors que surten)	Atractivitat/ dependència
Ciutat difusa integrada	–	+	+	+
Espais de suburbanització	–	–	+	–
Nodes de marge	+			

Figura 5. Fenomenologia de ciutat difusa en relació amb els fluxos casa-treball.

més complexes amb dotacions econòmiques diversificades, on un dels elements generadors està constituït pels processos de suburbanització i per l'estructura metropolitana dels valors del sòl, els quals són un element determinant, juntament amb les tendències vers estils de vida suburbans, dels processos de formació de la ciutat difusa. Aquesta vasta ciutat difusa presenta relacions i interaccions diverses amb les ciutats i amb el seu propi interior, tal com mostra l'anàlisi dels fluxos pendulars de casa al treball. En referència a aquestes interaccions espacials, hi ha l'oportunitat de distingir algunes formes diverses de difusió o dispersió urbana (figura 5).

La situació més freqüent és la de la ciutat difusa amb elevada integració caracteritzada per un nivell baix d'autosatisfacció i, alhora, per nivells elevats d'atractivitat i de sortida, cosa que estableix una relació entre treballadors que entren i surten significativament superior a la mitjana estatal. Els fluxos estan constituïts pels moviments vers les ciutats (les quals manifesten fenòmens significatius d'*outcommuting* vers aquests llocs) i per moviments reticulars. Es tracta, doncs, d'espais amb una elevada accessibilitat de baixa densitat, en els quals interaccionen processos de suburbanització dels centres més grans i processos d'atracció dels llocs perifèrics i/o una menor accessibilitat, així com d'altres espais de la ciutat difusa. En aquests espais, i també a causa de la demanda estimulada per la presència creixent dels sectors mitjans a vegades d'origen urbà, s'hi ha desenvolupat una bona dotació de serveis per al consum quotidià de les famílies i hi troben una localització privilegiada un conjunt d'activitats amb uns criteris de localització que semblen substancialment lligats a la maximització de l'accessibilitat i a la minimització del cost d'instal·lació. Són activitats amb un elevat consum de sòl, com el comerç a l'engròs, la gran distribució comercial i les activitats lligades al transport i a la logística, totes en relació, probablement, amb una àrea de gravitació metropolitana. En aquests espais, el creixement demogràfic i l'activitat constructora hi són visibles i la generació de trànsit a causa dels baixos nivells d'autosatisfacció de la demanda de treball, particularment elevada.

El cas de les difusions suburbanes hi és poc freqüent. Aquí, la generació de la ciutat difusa apareix lligada, sobretot, a processos de mobilitat residen-

cial de les ciutats més grans vers les corones externes o a processos d'aproximació a la ciutat dels espais perifèrics, en particular per part dels sectors assalariats. La generació d'activitats econòmiques, bé sigui endògena o bé com a procés de deslocalització urbana, sembla poc significativa respecte a la demanda de treball, tal com mostren els debils nivells d'atractivitat, d'autosatisfacció de la demanda de treball i els modestos valors de la relació entre treballadors que entren i surten. Formen part d'aquesta tipologia els espais més clarament perifèrics.

El cas dels nodes dels marges (Garreu, 1991) és encara més rar. En aquest cas, una mateixa configuració economicosocial s'associa a nivells elevats d'autocontenció i per això aquestes situacions, molt dinàmiques, es configuren com a casos de generació de nodalitat industrial terciàries en posició d'elevada accessibilitat respecte a la xarxa de transports. De manera significativa, aquests espais pertanyen, gairebé tots, a la província de Verona, que té un sistema urbà que pot considerar-se particular dins del cas del Vèneto. Es tracta d'espais situats en un context territorial de tipus monocèntric, en una situació economicosocial on romanen encara processos de valorització agrícola intensos. Això fa que els valors marginals del sòl no urbà, en una situació de rendiment satisfactori de la inversió agrícola, siguin suficientment elevats i siguin capaços de frenar fenòmens macroscòpics de dispersió d'activitat econòmica i de residència.

Cal notar que aquestes tipologies de difusió urbana, exceptuant-ne el cas particular del territori veronès, estan localitzades sobretot a l'àrea central més que a la faixa del peu de muntanya. El fenomen pot tenir diverses interpretacions perquè potser s'ha de tenir en compte que aquesta faixa, a diferència de l'àrea central, no presenta ciutats grans i mitjanes, sinó que més aviat té un conjunt de nodes urbans amb dotacions terciàries diversificades. L'estructura territorial constituïda per petits nodes, a més de donar lloc a estructures espacials més equilibrades dels valors immobiliaris, presenta ambients compatibles amb preferència d'habitatge que privilegien la petita dimensió urbana i els estils d'assentament suburbans. Aquests factors poden, en part, explicar una difusió i dispersió territorial més dèbil de les activitats terciàries i dels grups socials lligats al terciari, que troben en les ciutats petites, no sols una oferta d'edificació viva, sinó també ambients d'assentament congruents amb les pròpies preferències.

5.3. Espais dinàmics industrials de transformació social amb expansió dels sectors assalariats (filaments urbans en formació en els districtes industrials)

El paisatge econòmic d'aquest conjunt de municipis, uns 60, és de tipus essencialment industrial però amb importants transformacions de la morfologia social a causa del creixement dels sectors assalariats mitjans, en una situació de creixement demogràfic i una forta presència de població jove (figura 4). La dotació terciària hi és dèbil i destinada al consum quotidià de les famílies; a més d'aquesta, hi són presents activitats com el transport i el comerç a l'engròs

l·ligats a les funcions d'emmagatzematge i distribució de la producció industrial local. Els municipis afectats formen part de districtes industrials. Aquest espai travessa una fase d'intensa transformació; el creixement demogràfic s'associa a la transformació de les geografies socials atès l'elevat increment dels sectors assalariats que van l·ligats a fenòmens de terciarització de les economies locals i als processos de mobilitat residencial des de les àrees més perifèriques.

Aquí, llocs tradicionalment d'urbanització dispersa, hi operen dinàmiques de formació de ciutat difusa (la qual sembla prendre la forma de filaments urbans al llarg de les carreteres) que poden ser estimulades per la demanda i pels models de consum generats pels sectors mitjans de nou assentament. L'anàlisi dels fluxos pendulars assenyalava la difusió de situacions de forta integració territorial i d'estructuració reticular dels moviments.

6. Fenomenologia de ciutat difusa: algunes consideracions conclusives

A més de les ciutats compactes i els pols menors, també alguns paisatges econòmics industrials mostren una dotació d'activitats terciàries relativament diversificades, per bé que amb una presència modesta dels serveis més qualificats. Aquests paisatges industrials terciaris són, sovint, caracteritzats per processos significatius de transformació social i un intens creixement demogràfic, i els espais més dinàmics mostren una localització significativa al llarg de les principals infraestructures de transport. Tot seguint les reflexions d'Indovina (Indovina, 1990, 1996), es podria sostenir la hipòtesi que aquestes situacions defineixen el fenomen de «ciutat difusa». Si es vol quantificar l'extensió d'aquests teixits, es pot observar que els municipis de tipus industrial terciari són a la vora d'un centenar, els més dinàmics són uns seixanta (que podrien arribar a setanta-cinc si s'hi inclouen els de corona que presenten una terciarització més gran) i a tots s'hi poden afegir altres centres caracteritzats per una dotació encara majoritàriament industrial però molt dinàmics i en vies de terciarització. El pes, en termes de població i agregats, representa un 30% del total regional.

Aquest model d'assentament, més lineal que aglomerat, mostra algunes variants internes importants que tenen relació amb la presència o no de processos de creixement a llarg termini; interaccions amb les ciutats més grans i amb els altres llocs de la difusió urbana; caràcter endogen o exogen de les transformacions (amb situacions límits en l'evolució dels districtes industrials i els processos de desconcentració de població i activitats econòmiques); estructures territorials preexistents (s'ha observat una diversitat entre la fenomenologia de ciutat difusa del sistema policèntric Venècia-Pàdua-Treviso, del sistema urbà ampliat de Verona i del sistema lineal del peu de muntanya).

Aquests criteris han portat a individuar algunes fenomenologies de ciutat difusa: les situacions històriques d'urbanització i expansió urbana, la ciutat difusa integrada, els contextos de suburbanització, els nodes de marge amb una elevada contenció, la urbanització dels paisatges del districte industrial. Es podrien avançar alguns mecanismes comuns de generació (Indovina, 1990, 1996;

Secchi, 1994) que porten a un entramat molt complex entre decisions individuals i models de consum de les famílies, vincles econòmics referits a l'estructura espacial dels valors immobiliaris i polítiques públiques.

Els principals processos i llurs recíproques interaccions es refereixen a:

- La suburbanització de les classes mitjanes, bé sigui pels valors elevats dels immobles urbans, o per una adhesió a un estil de vida suburbana i models de consum aparentment opulents.
- L'atracció de població des d'espais més perifèrics i de menor accessibilitat també com a forma d'aproximació a la ciutat i possibilitat de fruïció dels serveis i dels mercats de treball urbans.
- La tendència de radicació residencial de la població local que fins i tot pot tenir cases en propietat de les famílies d'origen i en les quals hi ha processos de mobilitat social que impliquen nous models de consum i noves demandes de serveis.
- La parcial terciarització de l'economia local com a resposta a la demanda de béns i serveis per part de les classes mitjanes i el declivi de les activitats tradicionals d'autoconsum, la demanda de serveis de les empreses locals i per a certes activitats terciàries, especialment les d'elevat consum d'espai, com la recerca de localitzacions d'elevada accessibilitat i menors costos d'instal·lació.

Totes elles, quan fan referència al consum de les famílies, assumeixen sovint la forma de gran distribució comercial amb un model de «carrer mercat» o de «ciutat del comerç», mentre els serveis a les empreses més aviat estan constituïts per activitats com el comerç a l'engròs, els transports, els serveis del transport i algunes activitats de *routine* que necessiten el contacte *face to face* amb la demanda, com ara els estudis professionals o certes prestacions informàtiques.

A més, la creixent participació femenina en el mercat de treball, sobretot en els serveis i en l'Administració pública, ha influït en la localització familiar, també perquè una bona part d'aquests llocs de treball són a les ciutats i a les corones urbanes.

Canvis culturals i necessitat de percebre més rendes per garantir models de consum i estils de vida suburbans (la casa en propietat amb jardí, els automòbils, la tecnologia domèstica) indueixen al treball femení i les conseqüents decisions de localització que privilegien l'accessibilitat als llocs de treball en un quadre de vida suburbà (la minimització del temps de transport permet a la dona una ulterior disponibilitat de temps per a la gestió familiar, fins i tot si la rigidesa en l'ús del temps es compensa amb l'existència de xarxes familiars de solidaritat i cessió informal de serveis). En les famílies amb doble ingrés econòmic i en situació de forta segmentació del mercat de treball per gènere (cosa que moltes vegades significa segmentació espacial), les localitzacions residencials que privilegien la ciutat difusa permeten maximitzar la proximitat espacial de tota la família als mercats de treball amb una preponderant densitat masculina (indústria difusa) o femenina (serveis en els centres o en les corones urbanes).

L'accessibilitat és un dels criteris clau d'origen de la ciutat difusa, en la qual l'escala de la vida familiar no és donada tant pels mercats locals de treball (quins, els masculins o els femenins?, els dels nuclis d'estatus elevat o els de les famílies treballadores?) com pels temps de recorregut amb cotxe a la feina, a estudiar, a activitats socials o a comprar. Això explica la forta demanda social i política d'infraestructures de transport per a l'ús individual; en efecte, l'espai públic de la ciutat difusa sembla reduït al de l'espai físic de la circulació i de les funcions connexes.

Cal notar també que aquests processos no es produeixen en un camp indiferenciat, sinó en llocs que ja veuen formes d'urbanització difusa i una trama marcada per petites nodalitats i densificacions que constitueixen, sovint, una forma de «capital social fix» (pensem sobretot en la viabilitat) que fa baixar els costos de la primera urbanització; aquests llocs veuran radicalment transformat el seu significat historicosocial en el curs d'aquests processos. Cal pensar, a més, en el paper de la densa trama de centres intermedis i menors i de llurs funcions històriques de servei en els processos de difusió urbana.

S'observa que la formació de la ciutat difusa no sembla associada al creixement d'una cultura pròpiament urbana. Si bé les informacions disponibles no permeten realitzar una discussió exhaustiva sobre aquest punt, sembla que emergeix una substancial continuïtat cultural o subcultural i un dèbil efecte urbà en els comportaments. La transició del camp urbanitzat a la ciutat difusa no sembla que posi en joc, de manera radical, les orientacions consolidades per bé que la urbanització ha estat sempre considerada com un dels principals agents del canvi social i cultural, i la tradició troba una continuïtat substancial en una prudent redifinició de les identitats, en la manera suburbana del viure i en les pràctiques substancialment individualistes de l'ús del territori i d'adquisició de la casa. La ciutat difusa, més que una resposta a les condicions difícils de vida o als conflictes creixents entre els habitants de la ciutat compacta, tal com semblen indicar alguns autors, sembla resultat d'una «transició dolça», sense fractures socials i culturals radicals, vers situacions d'urbanització generalitzada induïdes pel creixement econòmic i potser, de manera més general, per les tendències de l'economia i la societat vers configuracions postindustrials. Aquest fenomen sembla que confirma el paper del territori i de la societat extraurbana, amb llur cultura i models de vida, en l'organització de les formes d'assentament de la urbanització regional (Lanaro, 1989).

Tot i amb això, no s'ha d'oblidar la funció de les ciutats més grans respecte a la formació de la ciutat difusa, sobretot per certes variants d'aquest fenomen, com les dels espais de suburbanització o de la ciutat difusa integrada amb autocontenció dèbil. Es nota que, de manera paral·lela als processos generadors de la ciutat difusa, també la ciutat compacta mostra indicis de transformació, en un marc de declivi demogràfic, per l'increment de la població d'estatus elevat i pel fort creixement de la població anciana. Des de fa temps, les ciutats no permeten l'adquisició de cases a les famílies en una fase jove del cicle de vida a causa dels preus dels habitatges, de les altes taxes d'interès i la gran absència de polítiques públiques de l'habitatge. Les transformacions socials a la ciutat (les

quals sembla que al·ludeixen a la persistència i al creixement d'algunes funcions centrals i simbòliques i que reforcen els valors immobiliaris de tota l'estructura metropolitana dels preus i la consegüent consolidació de les orientacions localitzadores suburbanes i extraurbanes) fan pensar que els processos de dispersió de la residència i d'algunes activitats continuaran també en el futur més proper. Com a element emergent s'ha de mencionar que la formació de la ciutat difusa s'associa, evidentment, a una creixent diferenciació territorial per edat de la població, on la població de més edat no apareix ja només lligada com abans als territoris de la marginalitat econòmica, sinó també a la ciutat.

No ens proposem aquí d'afrontar la qüestió de la gestió d'aquestes situacions, generades també com a efecte de polítiques públiques substancialment adaptadores i ideològicament propenses a la valorització de la dispersió urbana; els problemes de degradació ambiental, de congestió de trànsit i de dependi energètic, de pèrdua de la identitat dels llocs, són força seriosos. Si bé els costos individuals d'assentament a la ciutat difusa semblen modestos, sobre tot a curt termini, els costos socials són creixents a mesura que augmenten la dispersió i el creixement.

En relació amb aquestes situacions s'han realitzat fins ara polítiques distributives, com la construcció i mantenició d'infraestructures finançades mitjançant tasacions i traspasos Estat-ens locals, mentre que les qüestions importants d'equitat social (de les generacions actuals o futures) i d'eficiència del sistema en conjunt, sembla que demanen un esforç important de cara a un nou paper més actiu i de perspectiva dels agents públics.

Bibliografia

- ANASTASIA, B.; CORO, G. (1995). *Evoluzione di un'economia regionale*. Portogruaro: Ediciclo.
- ASCHER, F. (1995). *Metapolis ou l'avenir des villes*. París: Odile Jacob.
- BAGNASCO, A. (1988). *La costruzione sociale del mercato*. Bolònia: Il Mulino.
- BECATTINI, G. (ed.) (1975). *Lo sviluppo economico della Toscana*. Florència: Irpet.
- BOERI, S.; LANZANI, A. (1992). Gli orizzonti della «città diffusa». *Casabella*, vol. 588.
- BOERI, S.; LANZANI, A.; MARINI, E. (1993). *Il territorio che cambia*. Milà: Abitare Segesta.
- CENCINI, C.; DEMATTEIS, G.; MENEGATTI, B. (eds.) (1983). *L'Italia emergente*. Milà: Franco Angeli.
- CERVERO, R. (1989). *America's Suburban Centers*. Boston: Unwin Hyman.
- CLEMENTI, A.; DEMATTEIS, G.; PALERMO P.C. (eds.) (1994). *Le forme del territorio italiano*. Roma-Bari: Laterza.
- DEMATTEIS, G. (ed.) (1992). *Il fenomeno urbano in Italia*. Milà: Franco Angeli.
- DEMATTEIS, G.; BONAVERO, P. (eds.) (1997). *Il sistema urbano italiano nello spazio unificato europeo*. Bolònia: Il Mulino.
- FRANZINA, E. (1990). *La transizione dolce. Storia del Veneto tra '800 e '900 Cierre*. Verona.
- GAROFOLI, G. (1991). *Modelli locali di sviluppo*. Milà: Franco Angeli.
- GARREAU, J. (1991). *Edge city*. Nova York: Doubleday.
- INDOVINA, F. i altres (1990). *La città diffusa*. Venècia: DAEST.

- INDOVINA, F. (1996). «Algunes consideracions sobre la ciutat difusa». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 33, p. 21-32.
- KLING, R.; OLIN, S.; POSTER, M. (eds.) (1991). *Postsuburban California*. Berkeley: University of California Press.
- LANARO, S. (1989). «La campagna organizza la città». *Meridiana*, vol 5. p. 49-60.
- LANZANI, A. (1991). *Il territorio al plurale*. Milà: Franco Angeli.
- NELSON, A.C. «Characterizing Exurbia». *Journal of Planning Literature*, vol 6, p. 350-368.
- PALERMO, P.C. (1994). «Interpretazione di forme». A CLEMENTI, A.; DEMATTEIS, G.; PALERMO, P.C. (eds.) (1994). *Le forme del territorio italiano*. Roma-Bari: Laterza.
- RICCI, M. (ed.) (1996). *Figure della trasformazione*. Forlì: Ed'A.
- SECCHI, B. (1994). «Resconto di una ricerca». *Urbanistica*, vol 103, p. 25-30.
- VETTORETTO, L. (1994). «Morfologie sociali territoriali». A CLEMENTI, A.; DEMATTEIS, G.; PALERMO, P.C. (eds.) (1994). *Le forme del territorio italiano*. Roma-Bari: Laterza.